

КЫРГЫЗ ТИЛИНДЕГИ КЫЙМЫЛ ЭТИШТЕРИНИН МААНИЛИК ӨЗГӨЧӨЛҮКТӨРҮ

Кыймыл этиштери азыркы кыргыз тилиндеги этиштердин көп сандаган класстарынын ичинен маанилүү звенолорунун бири болуп саналат. Алар системалуулуктун жогорку деңгээли менен мүнөздөлүп, өзүнө ачык байкалган өз ара катыштыгы сөздөрдү камтыган семантикалык микроталаалардын катарына кирет.

Лексика-семантикалык группа – бул баарыдан мурда «интеграциялануучу семантикалык белгилердин негизинде, группадагы сөздөрдүн лексикалык мааниси бар компоненти катарында бир сөз түркүмүнө биригүүчү» [1], тилдин лексика-семантикалык системасынын бир бөлүгү (микросистема) болуп эсептелет. Биздин учурда мындай интеграциялануучу семантикалык белгилер катарында «кыймыл» белгиси чыгат. Ушул лексика-семантикалык группанын бардык мүчөлөрүнө жалпы болгон белгинин болушу, группага кирген этиштердин семантикалык өз ара байланыштуулугун түшүндүрүп, бул группанын эң маанилүү белгиси болуп эсептелет. Каралып жаткан лексика-семантикалык группанын баардык мүчөлөрүнө жалпы болгон семантикалык белги көп учурда өзүнүн негизги жалпыланган мааниси менен чыккан «идентификаторлордун » (окшоштуруу) жардамы менен табылат. Кыргыз тилинде мындай идентификатор болуп, калган этиштердин ар биринде болгон түшүнүктү иш жүзүнө ашырган «басуу, жүрүү, жылуу» этиштери эсептелет.

Кыймыл өзү жылган белгилүү субъект аркылуу же, бул кыймылга тескерисинче, субъект объекти жылдыруу аркылуу аткарыла алат.

Лингвистикалык адабияттарда семантикалык катышта жакын сөздөр бирдей айкашуу мүнөзүнө ээ [2]. Кыймыл этиштери ачык валенттүүлүк этиштеринин группасына кирет, б.а. өзүнөн кийинки этиштик синтагманын грамматикалык жана лексикалык маанилерин аяктоо үчүн белгилүү элементтерди талап кылат. Лингвистикада бышыктооч жөнүндө - ал структуралык милдеттүү же факультативдик (милдеттүү эмес) сүйлөм мүчөлөрү болоору жөнүндө бирдей көз караш жок. Этиштердин ар бир семантикалык подклассында этиштердин ушул группасына гана тиешелүү белгилүү өзгөчөлүктөр бар. Мисалы, *басуу, жүрүү, келүү, жылуу, учуу, бат басуу, зымыроо, зыпылдоо, алып жүрүү, көтөрүп жүрүү, агуу, сүзүү, чабак уруу* тибиндеги кыймыл этиштери мейкиндиктеги бир орундан экинчи орунга которулууну билдирип, кыймыл пунктун билдирүүчү сөздөр менен тыгыз байланышта болот, структуралык милдеттүү болуп көп учурда локативдүү тактагычтар эсептелет, ошону менен бирге багытын, ордун тактагычтар, алар негизги эки группага бөлүнөт – эссивдик жана транслокалдык [3]. Эссивдик тактагычтар, «кайда?» деген суроого жооп беришет, этиш менен белгиленген аракетти бир предмет, бир орун рамкасына чектейт. Эссивдер кыргыз тилинде жатыш жөндөмөсү менен берилет, сал.: «Чолпонбек Кумаевич токойдо көпкө жүрдү».

Транслокалдуу тактагычтар үч түрдөгү катышты түшүндүрүү кызматын аткарат: лативдүү – кыймыл тарапты көздөй багытты түшүндүрөт («кайда?»), аблативдүү – предметтен багытталган кыймылды билдирет («кайдан?») жана транлативдик - аралык пункт же, анын жаны аркылуу багытталган кыймылды түшүндүрөт: «*Шаңдуу секирип, биз классты көздөй*

чуркадык». «Мына, төмөнтөн дагы бир араба көтөрүлүп келе жатат». «Качан параход темир көпүрөдөн өткөндөн кийин, мен палубага чыктым». «Эшик аркылуу адегенде Токтогул, андан кийин Жеңижок кирди»

Кыймыл этиштеринин типтүү айкалыштары жөнүндө сөз кылганда, биз сөздүн маани компоненти жөнүндө маселеге токтоло өтүүбүз керек, аларды түшүндүрүү изилденип жаткан группанын этиштеринин маани структурасынын өзгөчөлүгүн толук ачууга мүмкүндүк берет. И.А.Стернин негизинен «сөздүн семантикалык структурасы» жана «сөздүн маани структурасы» терминдерин чектөө зарылчылыгын баса белгилейт, биринчисинде сөздүн маанилеринин өз ара байланышынын жыйындысын түшүнөт, экинчисинде сөздүн өз алдынча маанисинде (өз алдынча лексика-семантикалык варианттарда) белгиленген жана бул маанинин структуралык элементи болуп эсептелген семантикалык компоненттерди, семаларды, семантикалык белгилерди түшүнөт [4]. Лексикалык мааниде И.А.Стернин төмөндөгүдөй негизги компоненттерди бөлөт: а) денотативдик (маанинин предметтик-логикалык бөлүгү), б) коннотивдик (сүйлөп жаткан адамдын кеп предметине бул же тигил мамилесин мүнөздөйт, в) маанинин селективдик компоненти [5], б.а. тилде белгини колдонуу эрежесинин маанисин көрсөтөт [4].

Сөздүн маанисинин биринчи, экинчи компоненти ар кандай тармакты изилдөөчүлөр тарабынан бөлүнөт. Колдонулган терминологияга көз карандысыз, сөздүн маанисинде денотатка көрсөтмөлөрдү айырмалоо керекетигин жана бул денотаттын кандайдыр-бир белгилери жөнүндө кабарды ар убак талап кылат. Бул компоненттер «денотативдик жана сигнификативдик маанилер» деп аталышы мүмкүн жана жалпы «предметтик-логикалык маани» аталышы менен биригет [6].

Коннотация деп, тушунук жагынан кошумча маалымат катары, кеп предметине белгилүү мамиледеги катышуучулардын аракети, баарлашуу ситуациясынын мүнөзү менен байланышкан маанинин бөлүгү катарында түшүндүрүлөт. Сөздүн маанисинин коннотативдик компоненти кептин жаралышында, ситуацияны баалоодо, денотативдик компоненттери дал келген, бирок стилистикалык түрү, кошумча баалоосу боюнча айырмаланган сөздү тандоодо чоң роль ойнойт.

И.В.Арнольд коннотациянын 4 негизги компонентин бөлөт: эмоционалдык, экспрессивдик, баалоочу жана стилистикалык [7].

О.Н.Селиверстова сөздө денотат жөнүндөгү маалыматты жана маанинин бир нече башка элементтери: экспрессивдик, стилистикалык, конфигуративдик белгилерин айырмалайт. Ал денотативдик мааниге эмоционалдык баалоочу маалыматты киргизет [8]. Коннотация компонентине башка да классификациялар бар [9].

Коннотациянын негизги компоненттери – эмоционалдык, экспрессивдүү, баалоочу жана стилистикалык, биз анализдеп жаткан көпчүлүк этиштердин семантикасында кездешет. Алар «оң» же «терс» мааниде болушу мүмкүн.

Маанинин экспрессивдүү компоненти деп, маанинин денотативдик компонентине кирген белгилердин күчөтүлгөн сөз менен айтылышын түшүнөбүз. Экспрессивдүү эмес этиштерден айырмаланып, көпчүлүк экспрессивдүү кыймыл этиштер колдонуу жыштыгынын аздыгы менен айырмаланат. Экспрессивдүү этиштер номинативдик катышта кадимки нейтралдуу сөздөр сыяктуу эле реалдуу денотативдик белгилерди адекваттуу түрдө берет.

Маанинин баалоочу компоненти – бул сөздүн маанисинде камтылган жактырылган же жактырылбаган баалоо. Эмоционалдуу компонент сыяктуу эле баалоочу компонент да эки карама-каршы баалоону түшүндүрүүгө алып келиши мүмкүн: оң жана терс.

Маанинин селективдүү компоненти бул белгинин кептик чынжырчада колдонуу тартибин белгилейт. Маанинин денотативдик да коннотативдик да бөлүгүнө кирбестен, белгинин лексикалык жана синтаксистик айкашуусуна жооп берет, белгилүү конструкцияларда аны колдонууга уруксаат берет же тыюу салат [4]. Мисалы, «*араңдан зорго жүрүү*», «*илээлеп жүрүү*», «*илээлеп, сүйрөлүп баруу*», «*жай жүрүү*» этиштери «*тез*», «*ылдам*» сөздөрү менен айкашпайт, «*сүйрөлүп араң басуу*», «*илээлеп басуу, жай жүрүү*» этиштеринин маанисинин денотативдик компоненти менен шартталып, жай жүрүү темпин билдирет; бул белгиге селективдүү компонент интенсивдүүлүктү билдирген тактоочтор менен айкашууга тыюу салат.

Этиштердин көп бөлүгү кыймыл этиштеринин лексика-семантикалык группасына негизинен номинативдик мааниси менен кирет, бирок биз бул жакка бир жерден экинчи жакка которулуу мааниси туунду болгон этиштерди да киргиздик, сал.: көпчүлүк тууранды этиштер өтмө мааниде колдонулгандыктан кошумча мааниге ээ болушту, анын ичинен кыймыл маанисине да. Мисалы, «*илээлеп басуу, жай жүрүү*» этиштеринин негизги мааниси катарында «*шуудуроо, шылдыроо*», ал эми туунду катарында – «*жай жылуу*» мааниси чыгат. Окшош кубулуш «бир калыптагы эмес кадам таштоо» этишинин негизги мааниси «*ар кандай бийиктеги дабышты чыгаруу*», өтмө мааниде колдонулгандыгынын натыйжасында «*тыпылдап басу (адам жөнүндө), бүлкүлдөп желүү (ат жөнүндө)*» маанисин тапты. «*Жай жүрүү, аксаңдап жүрүү, очорулуп жүрүү*» этишинин негизги мааниси болуп «*быдыр-быдыр кылуу (шамал суунун бетин быдыр-быдыр кылып жатат), ымыр-чымыр болуу (менин көзүмдун алды ымыр-чымыр болуп кетти), бүлбүлдөө, үлпүлдөө*», ал эми туунду мааниси «*жай жүрүү*», «*кычыратуу, тырсылдатуу*» этиши өтмө мааниде «*оор басуу*» маанисинде колдонулат.

Кыргыз тилинде башка түрк тилдери сыяктуу эле, кыймыл этиштеринин органикалык белгиси болуп, алардын башкалардан бөтөнчөлүгү болуп, көпчүлүк этиштердин маанилик структурасында так дифференцирленип түшүндүрүлгөн кыймылдын багытуулугу эсептелет. Кыргыз этиши «*келүү*», «*кетүү*» кыймыл багыты боюнча «*бизге*» жана «*бизден*» өз ара катышта.

Адабияттар:

1. Ничман З. В. К вопросу о лексико-семантических группах слов (на материале глаголов устной речи в современном русском языке). – науч. тр. / новосибирский гос. пед инст-т, 1973, вып. 91. с. 16
2. Шмелев Д. Н. проблемы семантического анализа лексики. – М.: Наука, 1973, с. 156
3. Безруков А. Г. группа глаголов движения в современном немецком языке: автореф. дисс. канд. филол. наук . Л., 1960, с. 230
4. Стернин И. А. Проблемы анализа структуры значения слова. - Воронеж: Изд-во Воронежского ун-та, 1979, с. 23

5. Косовский Б. И. Типы значения слова. – В кн.: Методы изучения лексики. Минск, 1975, с. 22-38
6. Комиссаров В. Н. О выделении компонентов в плане содержания слова. – В кн.: Иностр. яз. В высшей школе. М., 1972, с. 62
7. Арнольд И. В. Эмоциональный, экспрессивный, оценочный и функционально-стилистический компоненты лексического значения. – В кн.: XXII Герценовские чтения./ 10/. Иностранные языки. Л., 1970, с. 87-90
8. Селиверстова О. Н. Компонентный анализ многозначных слов. – М.: Наука, 1975, с. 240
9. Азнаурова Э. С. Слово как объект лингвистической стилистики: автореф. дисс. д-ра филол. наук. – М., 1974, с. 218

Рецензент: ф.и.к. Чолпонбаев А.К.

